

Олександр Гладун

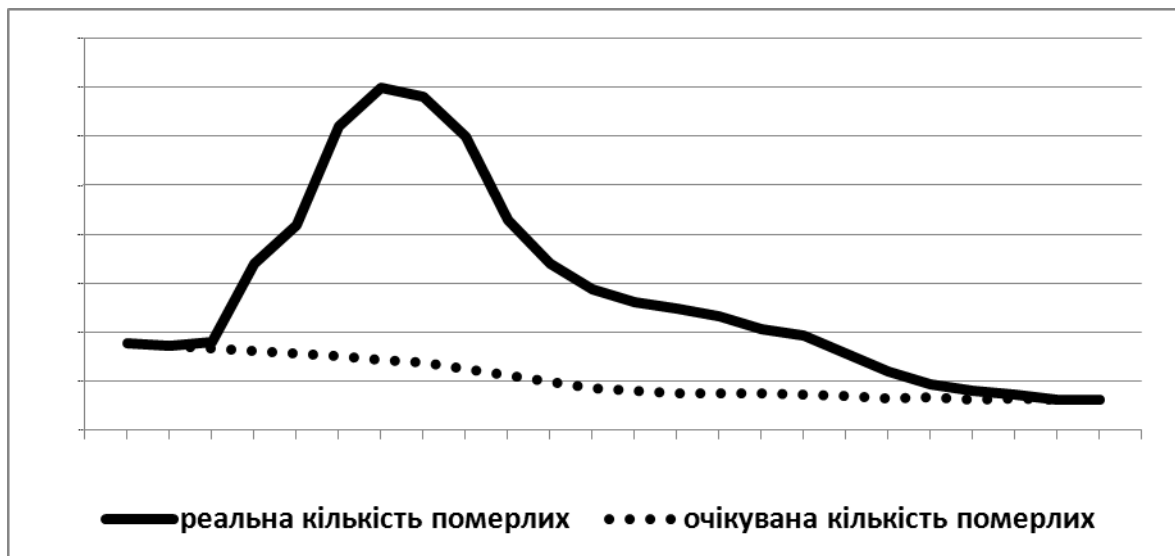
**Дискусія в Україні щодо втрат населення внаслідок
Голодомору: наука чи ідеологія?**

*Виступ на
Міжнародній науково-практичній конференції
«Проблеми дослідження Голодомору у ХХІ ст.:
цифри, джерела, висновки»
Київ, 16 листопада 2017 року*

Проблема демографічних втрат є доволі болючим питанням, яке потребує ретельного і фахового обговорення.

Перше, що робиться перед початком будь-якого дослідження, це визначення дефініцій, тобто формування понятійного апарату. Тому на початку я торкнувся цього питання. У демографії проблема визначення втрат у сенсі понятійного апарату вирішена вже давно і не є предметом дискусій взагалі. В основному демографи та історики, які працюють у цій складовій дослідження соціальних катастроф, намагаються оцінити так звані прямі втрати через надсмертність.

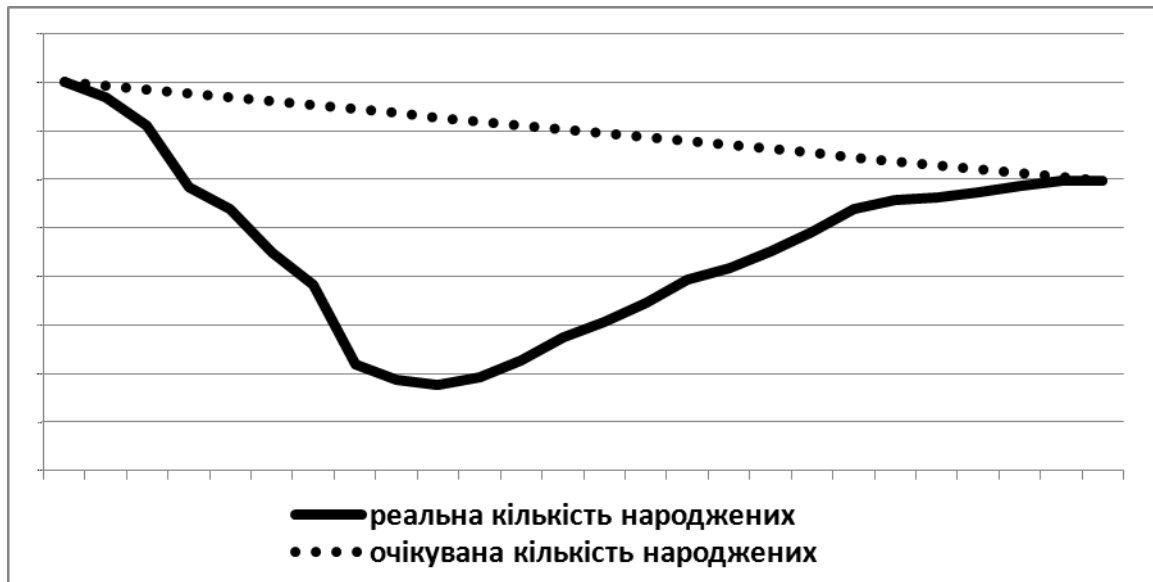
Надсмертність розраховується як різниця між реальною кількістю померлих та їх очікуваною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності катастрофи. Графічно – це площа між суцільною та пунктирною лініями (рис. 1).

Рис. 1. Схема розрахунку прямих втрат через надсмертність

Джерело: складено автором.

При проведенні розрахунків часто розраховують ще так звані «непрямі втрати» або дефіцит народжень. Непрямі втрати – це різниця між очікуваною кількістю народжених, яка могла б бути за умови відсутності катастрофи, та їх реальною чисельністю. Графічно – це площа між пунктирною і суцільною лініями (рис. 2).

Рис. 2. Схеми розрахунку непрямих втрат

Джерело: складено автором.

Ці показники подаються окремо, тому що непрямі втрати – це не реальні люди, а так би сказати «умовні», тобто ті, що не народились, на відміну від реально померлих. У своїй доповіді я буду говорити тільки про прямі втрати.

Тому запитання: «Кого вважати жертвами Голодомору», які зазначили організатори конференції, у рамках панелі – «Демографічні втрати України в 1932–1933 рр.: нові дослідження» є недоречним. Ну, «Хутір Україна» може придумати свою термінологію, проте нічого, крім поблажливої посмішки, це у світі не викличе.

Безумовно думка судмедекспертів та політичних психологів є дуже цікавою та важливою, але до поняття демографічних втрат вона безпосереднього стосунку не матиме. Я вважаю, що проблема соціально-психологічних наслідків соціальних катастроф взагалі, та Голодомору зокрема зараз є найважливішою з усіх інших проблем і варта окремої конференції. До речі, при проведенні конференції у 2013 році, за моєї ініціативи була організована окрема секція з цього питання.

Тепер переходжу до другого питання, поставленого організаторами, а саме: «Скільки їх?», тобто яка кількість втрат населення.

Це питання було дуже актуальним як під час Голодомору, так і практично відразу після його завершення. Але підійти до його вирішення можна було тільки за наявності певної демографічної інформації.

Одним з перших, хто зробив розрахунки на науковій основі, був Т. Сосновий у 1942 р. (табл. 1).

Як ми бачимо, хоча періоди, для яких зроблені розрахунки, є різними, жодної оцінки, більшої за 5,0 млн немає. Причому Р. Конквест використовував у своїх розрахунках етнічний склад населення, і з його публікації не зрозуміло стосується це число втрат населення України, чи всіх українців СРСР. Усі сучасні розрахунки знаходяться в інтервалі 2,6–4,0 млн осіб.

Таблиця 1. Оцінки втрат через надсмертність

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Сосновий Т. [11, 15]	1942	1932–1933	4,8
Кубійович В. [3]	1949	1932–1933	2,5
Конквест Р. [2]	1986	1930–1937	5,0
Пирожков С., Перковський А. [9]	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С. [4]	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О. [10]	1990	1932–1934	3,8
Віткрофт С. [12, 13]	2001	1932–1933	3,0–3,5
Месле Ф., Валлен Ж. та співавтори [7]	2002	1927–1938	2,6
Максудов С. [6]	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори [14]	2015	1932–1934	3,9

Джерела: див. посилання.

З наукової точки зору проблема визначення втрат є суто демографічною, тобто базується на демографічних розрахунках. Результати залежать від методології, наявної інформаційної бази та періоду розрахунку. Проте питання втрат постійно загострюється,

ставиться у площині «хто більше нарахує втрат, той більше любить Україну», а хто цього не підтримує, той «агент Кремля», тобто переноситься суто у ідеологічну площину.

Чому це відбувається? На мою думку, багато в чому ця ситуація в Україні визначається позицією української діаспори. Роль української діаспори в збереженні пам'яті про Голодомор, донесенні факту цієї трагедії до світової спільноти, дій щодо визнання Голодомору геноцидом взагалі переоцінити неможливо. Вона величезна. Проте в діаспорі існує певна «зацикленість» на цифрі 7 млн втрат. Звідки ж вона взялася. З одного боку, йде посилення на розрахунки Т. Соснового (говорючи, що він оцінив втрати у 7 млн осіб), його матеріали декілька разів передруковувались у газетах, які видавала українська діаспора. З іншого боку, існує думка, що кількість втрат повинна бути більше, ніж втрати євреїв під час Холокосту (6,0 млн), і це допоможе визнанню Голодомору геноцидом [5]. Цифри збіглись.

Другу позицію взагалі дискутувати не хочеться через її абсурдність, а щодо розрахунків Т. Соснового хотілось би дати пояснення. Тим більше, що посилення на Т. Соснового роблять і деякі українські апологети цифри 7 млн. У статті Т. Соснового дійсно є цифра, до речі, навіть 7,5 млн. Проте, з якоїсь причини (чи навмисно, чи ні, чи просто більшість людей явно не читала статті, а тільки «чула») забувають сказати про інше: у Т. Соснового зовсім інше число втрат. «Надам» слово самому Т. Сосновому: «Проте, це не значить, що в 1932–33 роках загинули всі 7,5 мільйонів. ... висновок, до якого ми приходимо, аналізуючи офіційні матеріали, такий: з загальної кількості зумовленої голодом нестачі населення в 7,5 млн людей 4,8 млн загинули з голоду (1,5 млн в 1932 р. і 3,3 млн в 1933 р.) і 2,7 млн – зменшення в наслідок зниження приросту населення після голоду. ... Називають 6, 8 і більше мільйонів. Безперечно, це перебільшені дані. ... Помиляються ті, хто думають, ніби це число невелике.» [11].

Про вплив діаспори і її заполітизованість свідчить і мій особистий досвід спілкування з окремими представниками діаспори. Наприклад, з Б. Онищуком¹. Це людина, яка створила унікальний проект: автобус, який їздить по школах Канади, і в ньому учні проводять інтерактивні заняття з вивчення Голодомору. Чудово! Під час спілкування зі мною він навів два аргументи на користь 7 млн

---

¹ 21 травня 2017 р. після показу фільму «Голод до правди» (Український дім).

втрат: 1) я, як адвокат, колись вів справу щодо будівництва житлових будинків, там треба було рахувати населення, тому я знаю демографію і число 7 млн правильне; 2) ваша позиція політично неправильна. На питання, у чому неправильність, відповіді я не отримав. Проте, колись отримав таку фотографію: на автомобільній трасі у США стоїть білборд, на якому написано: «Україна. Геноцид 1932–1933. 10 млн померлих».

Тому я прошу організаторів конференції передати мої слова п. М. Кочерзі, який повинен був бути на цій конференції. Під час нашої останньої зустрічі він сказав: «Ви тут повинні визначитись з кількістю втрат»². Це правильно, але у мене зустрічна пропозиція: пане Миколо, діаспора повинна припинити підтримувати в Україні позицію у 7–10 млн втрат, тоді всі дискусії закінчаться швидко і у природний спосіб, тобто шляхом наукової дискусії. Ми готові або через Скайп, або безпосередньо, якщо запросите, пояснити членам Фондації українського Голодомору-Геноциду, і не тільки їм, історію питання, демографічні підходи і нашу методологію. Тому що уявлення, якими у цьому питанні користується діаспора, застаріли років на п'ятдесят. Життя і наука давно пішли уперед.

В Україні у бажанні сподобатись діаспорі і за рівнем заідеологізованості на перше місце я б поставив Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

При цьому відбувається навіть маніпулювання даними. Так, у минулому році в експозиції музею було зазначено, що за даними нашого інституту чисельність втрат 6,6 млн. Такої цифри наш інститут ніколи не давав, а на лист з проханням виправити дані ми взагалі відповіді не отримали. Експозиція взагалі була побудована таким чином, щоб у відвідувачів склалося враження, що число втрат було 7 млн, а можливо, і 10 млн.

Після конференції 4 жовтня 2016 року, основним організатором якої був Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», взагалі вся дискусія була перенесена у Фейсбук. Аргументи, які наводились, це: використання «московських архівів», «застарілі дослідницькі студії», «аморальність невраховування в загальній кількості жертв природного рівня смертності» тощо. У будь якого фахівця-демографа

---

² 7 липня 2017 р. після презентації збірника матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 4 жовтня 2016 р. «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації» (Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»).

це, крім посмішки і розуміння низького рівня кваліфікації автора цих слів, не викличе.

Ще один момент стосовно Резолюції конференції 4 жовтня 2016 р. Пункт 1: «Вважати науково встановленими на сьогодні втрати від Голодомору-геноциду 1932–1933 років щонайменше 7 млн. – в УРСР», а пункт 2: «закликати експертів-демографів до більш тісної співпраці з істориками і відкоригувати свої підрахунки». Це що науковий підхід? Якщо, згідно з резолюцією, оцінка у 7 млн була «науково підтверджена», навіщо закликати експертів-демографів до співпраці, коли передбачено, що їх співпраця буде полягати в «корегуванні» їх результатів? Взагалі також цікаво, як приймалась Резолюція, голосуванням? Тобто, була пропозиція 7 млн і всі її одностайно підтримали? І це при тому, що конференції не було жодного демографа.

Скажу відверто, що я не мав бажання брати участь у цій конференції, проте колеги переконали мене у доцільності виступу. Вперше у житті я виставив умову своєї участі у конференції: наш інститут повинен брати участь у підготовці резолюції. Від п. Лесі Гасиджак я отримав запевнення, що ніяких офіційних документів приймати не планується, а якщо і будуть, то нас до цього долучать. Дякую. Але ніхто не заважає, не порушуючи цього формального запевнення, п. О. Стасюк знову розповсюдити інформацію у Фейсбук про «поганий» Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи та нові «геніальні» відкриття щодо втрат у кількості 7, 10, а можливо і більше мільйонів. Ми всі є заручниками цієї ситуації. Зачекаймо декілька днів.

У інформаційному листі, який ми отримали при запрошенні на конференцію, було сказано, що у минулому році була створена «робоча група» для обговорення питання втрат. Це була моя пропозиція, 18 жовтня їй виповнився рік. Ідея, яку переслідувала ця пропозиція, була доволі проста – перенести обговорення проблеми втрат з публічного простору, про що я вже говорив, до наукового середовища. Я вважав, що краще таку групу організувати при Українському інституті національної пам'яті (УІНП), на що була отримана згода п. В. В'ятровича. На першій зустрічі ми заявили таку позицію: якщо порозуміння знайти не вдасться, то слід створити незалежну експертну групу з фахівців статистиків та демографів, бажано міжнародну, представити туди дві методики, отримати висновки і відповідно, врахувати їх. Але висновки комісії повинні

визнати обидві сторони. Наші опоненти відмовились від цього, сказали, що вони самі повинні увійти в цю групу і вирішити, що їх методика краща. Один з наших опонентів навіть сказав, якщо буде створена незалежна експертна група, він знає, чим це закінчиться. Тобто наші опоненти проявили елементарне наукове боягузтво.

При цьому з'ясувалось, що наші опоненти взагалі не читали нашої методики, що не стало на заваді її критики. Мені довелось розіслати методику. Такий підхід, це що: наука чи ідеологія?

Ще раз про нашу позицію. Якщо є сумніви у нашій методології, ми наполягаємо на міжнародній експертизі, якщо будуть зауваження, ми їх врахуємо і зробимо перерахунки. При цьому ймовірність отримати результат більше 3,9 млн така ж сама, як і менше. Але наші опоненти повинні вчинити так само і визнати результати експертизи.

На жаль, позиція, яку зайняв УІНП, є: ні нашим, ні вашим, хай все йде як йде. Що вплинуло на позицію п. В. В'ятровича: чи діаспора, чи небажання псувати стосунки з п. О. Стасюк, чи щось ще – не знаю. Пояснення, яке ми чуємо, що УІНП не може прийняти наукове рішення. Але ми цього ніколи не вимагали, ми просили організувати процес, результатом якого було рішення, яке не означало б завершення наукових досліджень, а означало позицію, якої повинні дотримуватись усі державні установи у найближчі роки, у період роботи щодо визнання Голодомору геноцидом. Сидіння на двох стільцях ні до чого доброго не призведе.

І ми вже має наслідки. Державну політику щодо Голодомору визначає не УІНП, а Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». Але далі більше: Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» вже перебирає на себе функції правоохоронних органів. Не знаю, чи всі звернути увагу на текст інформаційного листа, який ми отримали при запрошенні на конференцію. Там зазначено «... применшення кількості жертв рівнозначне запереченню злочину геноциду і продовженню радянської брехні». Це що таке: ідеологія чи наука? Організатори конференції взагалі перетворилися на прокурорів. Залишилось тільки цифру написати, за яку треба саджати. Якщо це 7 млн, то скажу, що число втрат менше, можете викликати поліцію. Про зміну кримінального кодексу вже потурбувались? Чим ці дії відрізняються від практики комуністичної доби? Так робиться тоді, коли аргументів немає.

Скажу відверто, я вважаю саме демографічну частину цієї конференції заідеологізованою та заполітизованою. Наші опоненти не

можуть сприймати аргументи, про це свідчить мій багаторічний досвід спілкування з ними. Це вже як віра, а з вірою науковою логікою боротись неможливо.

Тепер повернусь до наукової частини своєї доповіді.

Чому не може бути прямих втрат 7, 10, 12 або більше мільйонів? На наступних чотирьох рисунках наведена статеві-вікова піраміда населення України на початок 1939 р.

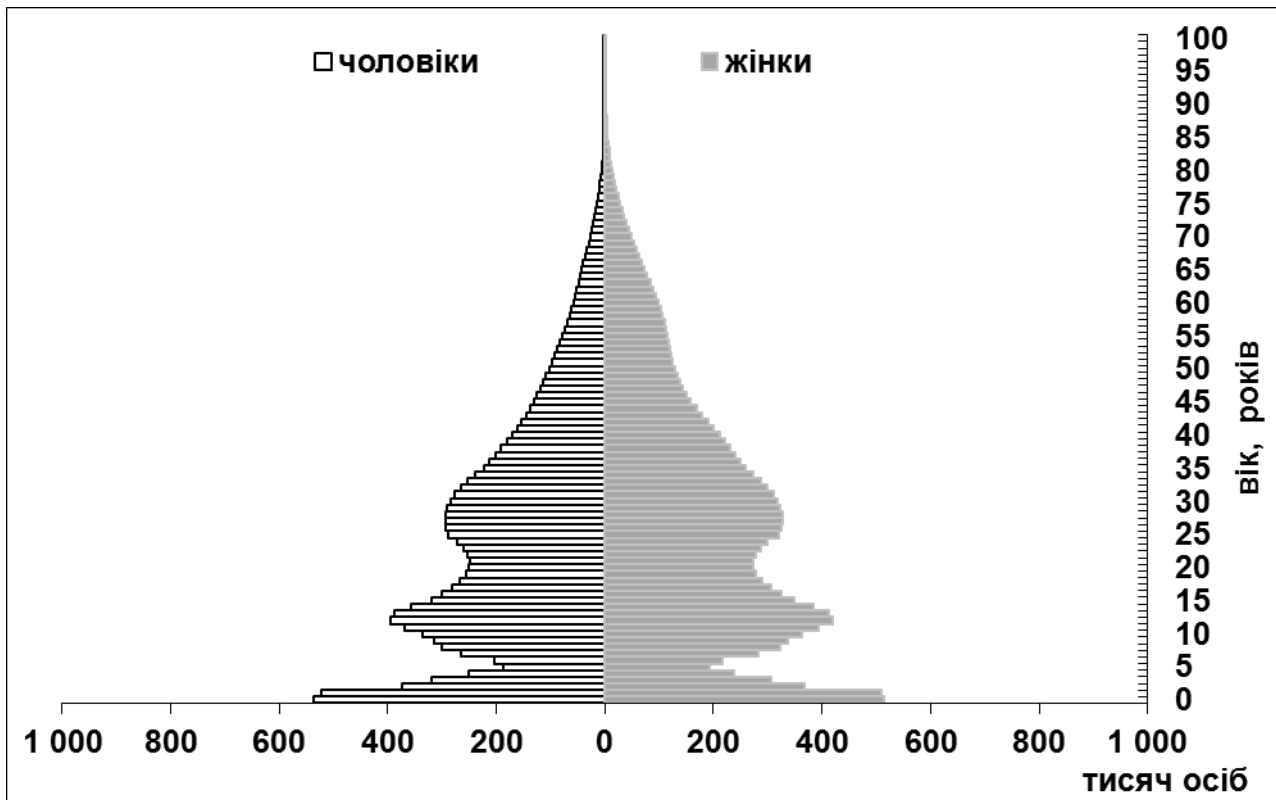
Статеві-вікова піраміда ілюструє розподіл населення за статтю та віком. На рисунках наведені дані щодо чоловіків (правий бік) та жінок (лівий бік) по однорічних вікових групах (чисельність немовлят наведена внизу графіку, осіб літнього віку – нагорі графіку).

1939 рік був обраний виходячи з того, що на початку 1939 було проведено перепис населення. Більшість матеріалів перепису населення 1937 р. була знищена, є відомості тільки про загальну чисельність населення, кількість чоловіків та жінок без розподілу за віком.

Усі розрахунки зроблені не в сучасних кордонах України, а тих, які мала УРСР у складі СРСР до вересня 1939 року, тобто до приєднання західноукраїнських земель.

На рис. 3 наведена статеві-вікова піраміда населення України, складена за реконструкцією, зробленою фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (далі – ІДСД).

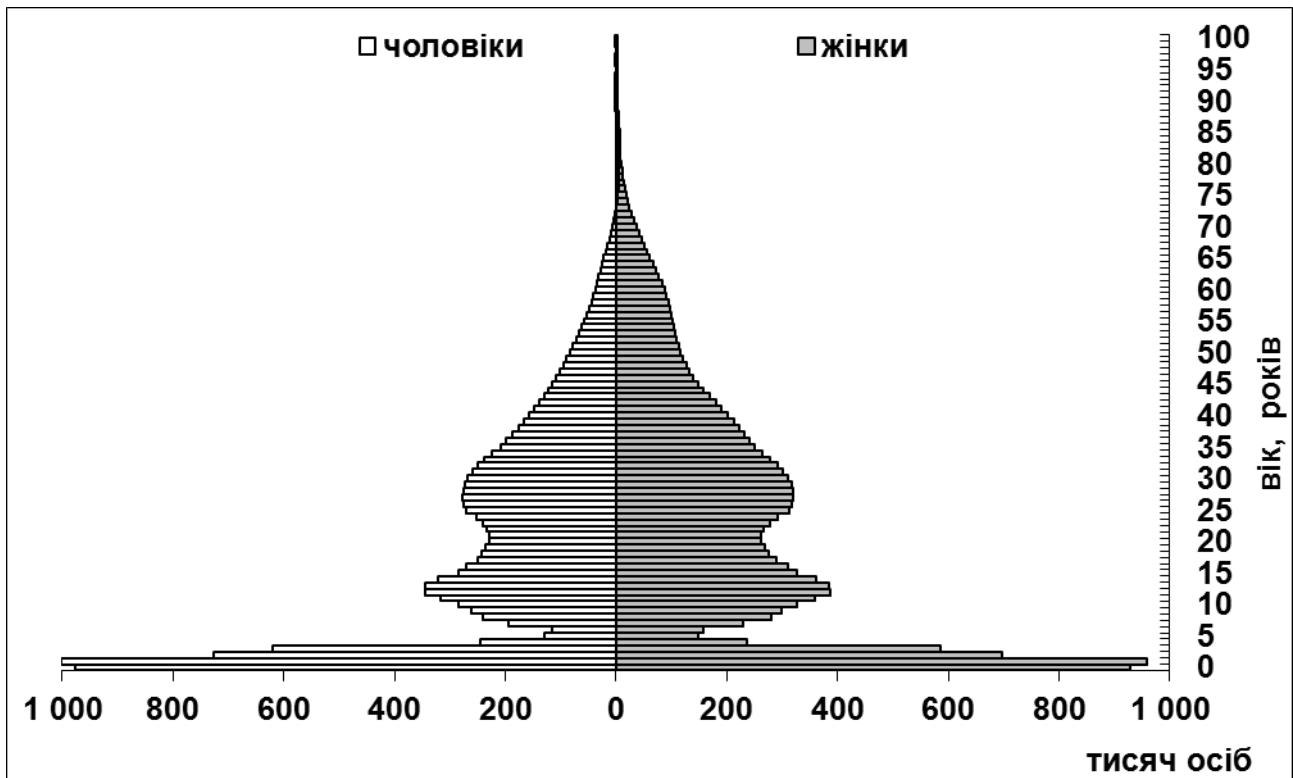

**Рис. 3. Статеві-вікова піраміда на початок 1939 р.
(реконструйовані дані, кількість втрат 3,9 млн осіб).**

Джерело: реконструйовані демографічні ряди (ІДСД) та дані Державної служби статистики.

Сама демографічна реконструкція була здійснена за період 1850–2013 рр. на підставі даних переписів та обліків населення, демографічної статистики, наукових досліджень та архівних матеріалів. На піраміді чітко видно дві лакуни: вплив Першої світової війни та Голодомору. Кількість втрат використана у чисельності 3,9 млн осіб, що є результатом багаторічних досліджень фахівців інституту (О. Рудницький, Н. Левчук, П. Шевчук, А. Ковбасюк, Н. Кулик) та О. Воловини (США). За результатами досліджень також виявлено, що втрати внаслідок Голодомору мали місце і у 1934 році.

На рис. 4 наведена статеві-вікова піраміда населення України за припущенням кількості втрат у 7 млн осіб. При цьому статеві-вікова структура втрат використана така сама, як і при втратах у 3,9 млн осіб.

**Рис. 4. Статеві-вікова піраміда на початок 1939 р.
(кількість втрат 7,0 млн осіб).**

Джерело: авторські розрахунки.

Крім того, була збільшена кількість народжених у 1935–1938 рр., щоб у підсумку розрахункова чисельність населення на початок 1939 року дорівнювала чисельності населення за переписом населення. Додаткова чисельність народжених була розподілена по роках пропорційно реальній кількості народжених у ці роки.

На рисунку наочно видно, що у порівнянні з попередньою, піраміда «схудла», причому чисельність населення у віці старше 75 наближається до 0.

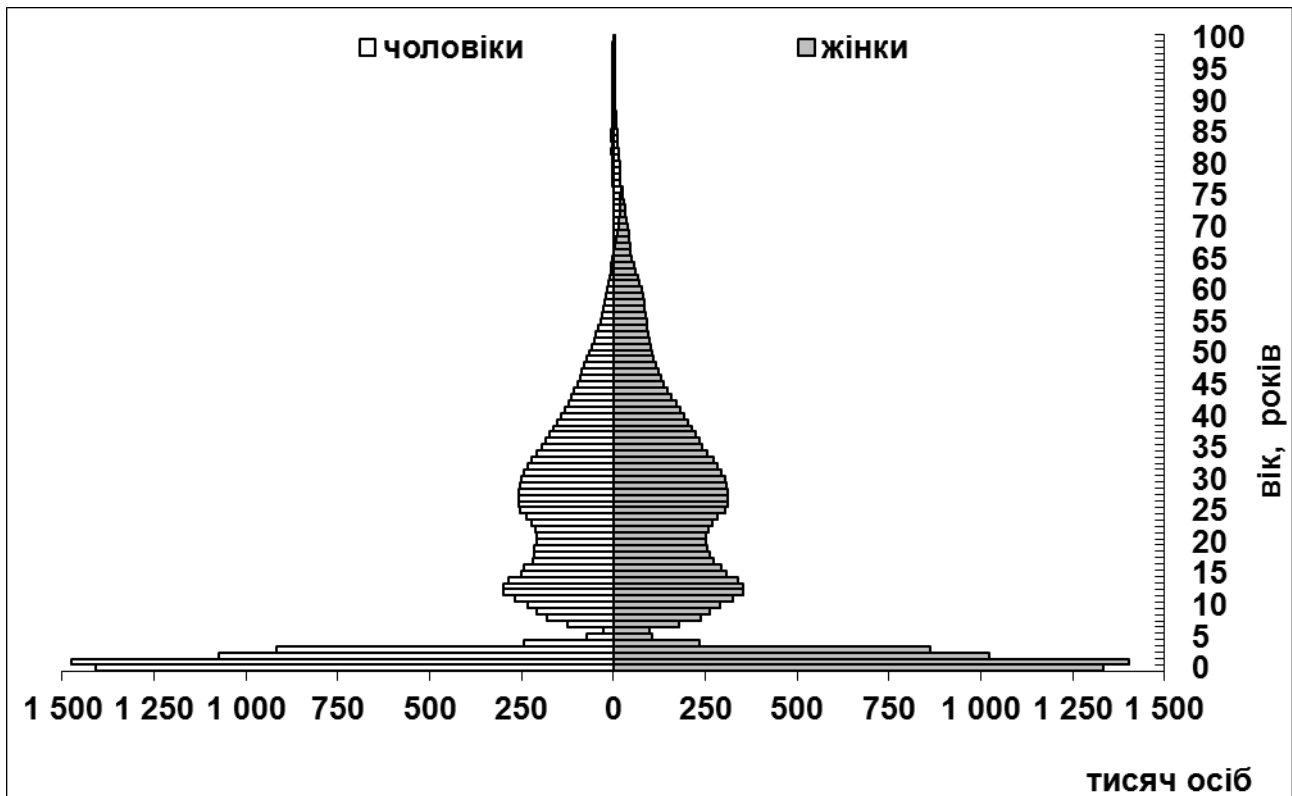
Для того, щоб Україна відновила свою чисельність, необхідно, щоб за чотири роки народилось додатково ще 3,1 млн немовлят (7,0 млн – 3,9 млн). Це відображено у нижній частині піраміди.

Компенсація втрат населення могла відбутися і за рахунок міграції населення. За період після Голодомору була активна міграція із сіл у міста України, проте внутрішня міграція ніяким чином не впливає на форму статеві-вікової піраміди. Щодо переселення з поза меж України, то воно мало місце, проте його обсяги не могли компенсувати додаткових втрат у 3,1 млн. Крім того, переселення мало і зворотній характер, значна частина переселенців повернулася назад [1]. Зовнішня міграція була повністю врахована при проведенні

демографічної реконструкції 1850–2013 рр. і, відповідно, при розрахунку втрат.

Форма основи піраміди на рис. 4 є нереальною, як з суто демографічної точки зору, так і точки зору здорового глузду. Тобто виходить, що відразу після сильного голоду, у роки терору 1937–1938 рр., люди почали шалено народжувати.

Ще більш абсурдною є піраміда за умови прямих втрат у 10 млн осіб (рис. 5).

**Рис. 5. Статеві-вікова піраміда на початок 1939 р.
(кількість втрат 10,0 млн осіб).**

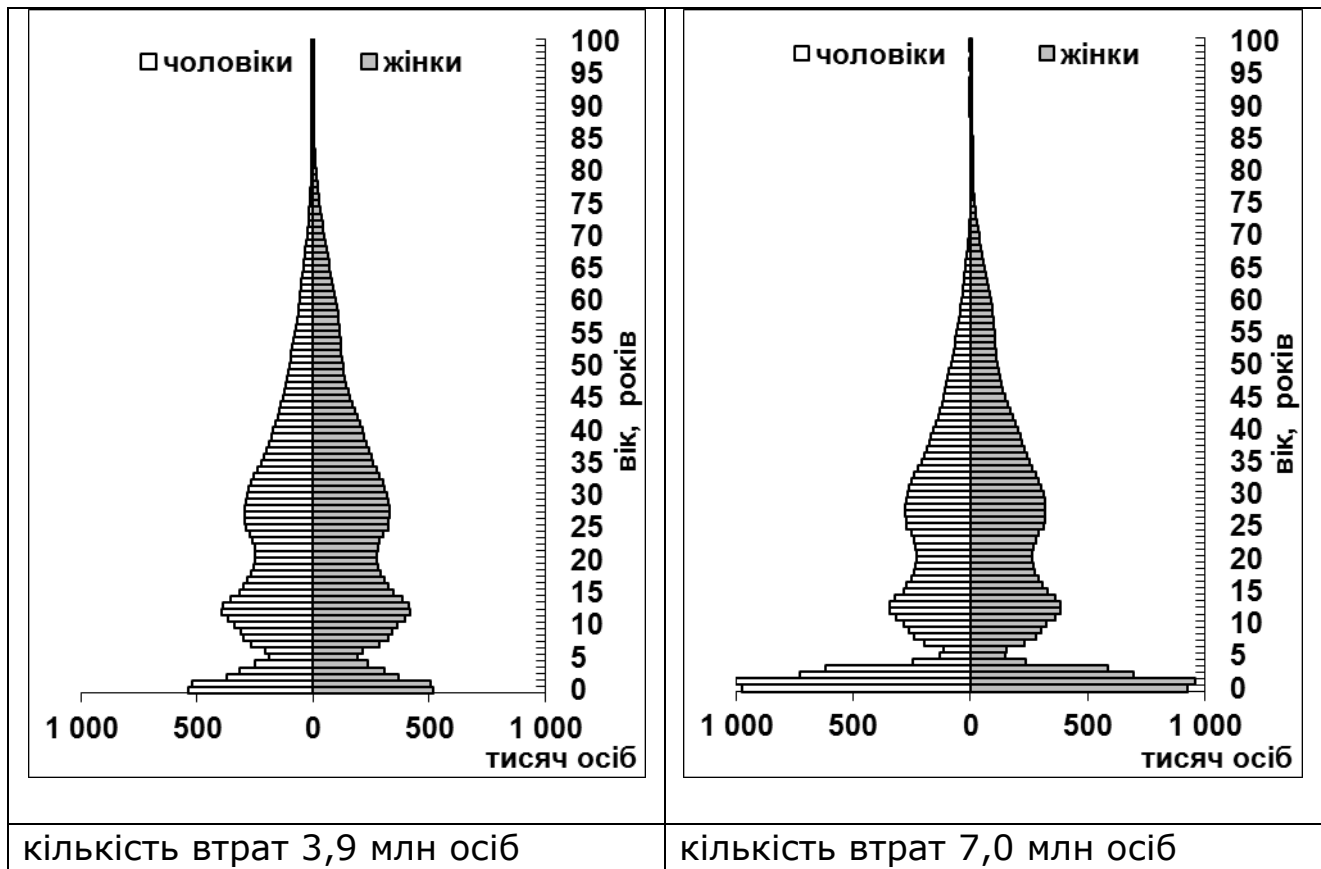
Джерело: авторські розрахунки.

Основа піраміди (вік 0–4 роки) ще збільшиться, тому що у цьому випадку повинно було народитись 6,1 млн дітей, а всі інші вікові групи зменшилися. Але зверніть увагу на верхню частину піраміди після віку 65 років. Там, так би мовити, чоловіки «перейшли» на жіночу частину графіку (це видно по кольору заливки). Це пояснюється тим, що у цьому випадку (10 млн втрат) чисельність чоловіків набула від'ємного значення. Я не став виправляти це у розрахунках, щоб просто продемонструвати абсурдність ситуації.

У разі втрат у 12 млн осіб, картина буде ще абсурдніша.

Реальні рівні народжуваності та смертності у наступні роки свідчать, що такої деформації статево-вікової структури не було.

На рис. 6 для кращого порівняння наведені дві піраміди разом.

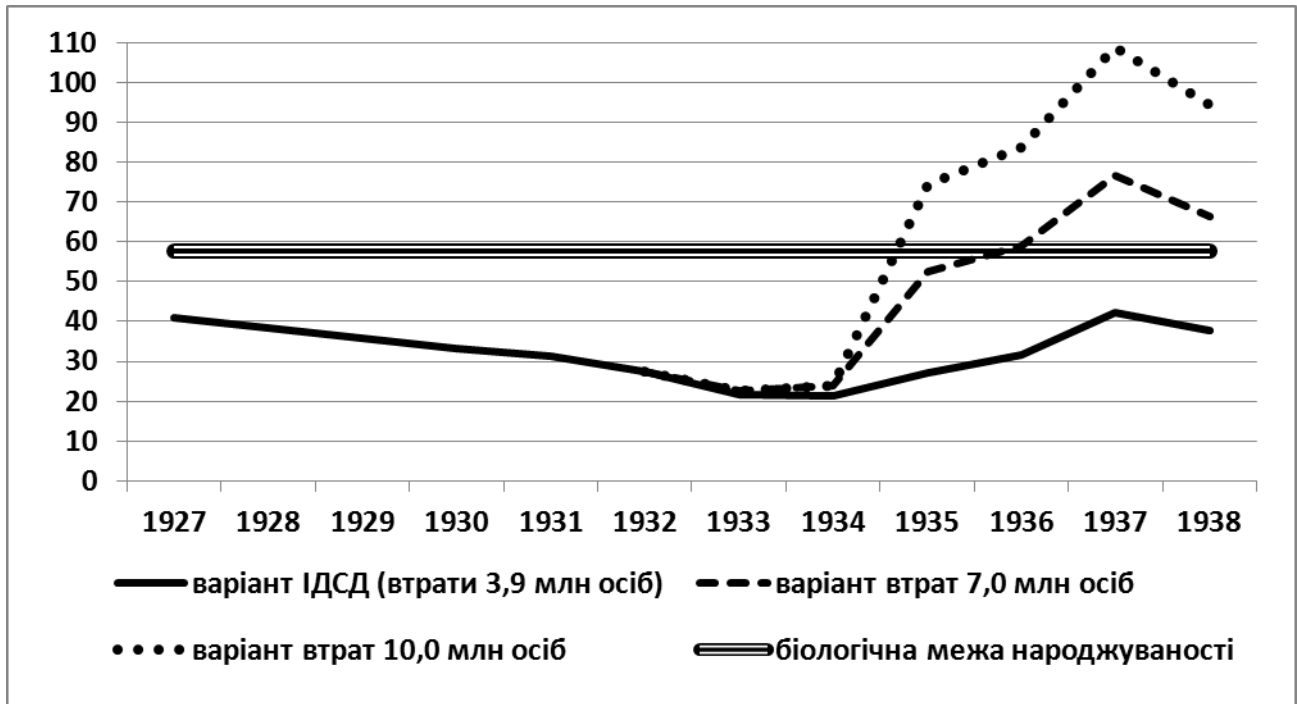
Рис. 6. Порівняння статево-вікових пірамід на початок 1939 р. (кількість втрат 3,9 та 7,0 млн осіб).

Джерело: реконструйовані демографічні ряди (ІДСД) та дані Державної служби статистики та авторські розрахунки.

Такої основи піраміди не біло ніколи у жодній країні світу.

На рис. 7 наведене реальне значення загального коефіцієнту народжуваності у період 1927–1938 рр. (суцільна лінія). Він розраховується як відношення кількості народжених за рік до середньорічної чисельності населення, помноженою на 1 000 (‰). Починаючи з 1795 року, загальний коефіцієнт народжуваності тільки декілька разів наближався до рівня 55 ‰. Взагалі, рівень у 50–55 ‰ є біологічною межею народжуваності.

У разі втрат під час Голодомору 7,0 млн осіб для відновлення чисельності населення необхідний значно вищий рівень народжуваності, а у 1937 році він взагалі сягає 76,7 ‰. У разі втрат 10,0 млн осіб необхідний рівень народжуваності повинен бути ще більшим, зокрема у 1937 році – 108,7 ‰.

Рис. 7. Загальний коефіцієнт народжуваності у 1927—1938 рр. за різної кількості втрат, ‰

Джерело: реконструйовані демографічні ряди (ІДСД) та авторські розрахунки.

У разі втрат 3,9 млн осіб, у 1937 р. рівень народжуваності підвищується, у зв'язку із заборною абортів, приблизно до рівня 1927 р., а потім починає зменшуватись, що відповідає загальній демографічній тенденції.

Нам доводиться чути від опонентів, що матеріали переписів населення 1937 та 1939 рр. були фальсифіковані. Все це свідчить про елементарну демографічну безграмотність і незнання методології розрахунків, розробленої фахівцями.

Дані перепису 1937 р. (точніше те, що зберіглось) досліджувались багатьма вченими-демографами світового рівня і визнані точними. Якщо дані були б сфальсифіковані, тоді виникає питання, чому багато статистиків було репресовано, керівники перепису розстріляні, та був призначений новий перепис.

Що стосується перепису 1939 р., то вони дійсно були фальсифіковані. Але під час проведення реконструкції демографічних рядів було здійснено відповідне дослідження та проведене корегування (чисельність населення було зменшено на 818,6 тис. осіб).

Намагання завищувати кількість втрат не є новиною. Ці спроби мають ідеологічне підґрунтя і постійно супроводжують наукове визначення втрат. Дуже емоційно з цього приводу у 2003 році висловився поет та народний депутат Борис Олійник під час Парламентських слухань, присвячених вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр.: «... комусь треба перекидатися мільйонами, як міченими картами, свідомо знижуючи поріг болю, перетворюючи страхолісся в гру цифр, даючи підстави цинікам шкіритися з хохлів, які, мовляв, звикли до приписок» [8].

Джерела та література

1. Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933—1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>.
2. Конквест Р. Жнива скорботи. Колективізація і голодомор. — К.: «Либідь», 1993. — С. 236.
3. Кубійович В. Число й будова людності України // Енциклопедія українознавства. Загальна частина — Київ, 1994. — 400 с.
4. Кульчицький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. — 1989. — №6. — С.35—41.
5. Кульчицький С.В. Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база // Український тиждень, 2016, №47, с. 8—11.
6. Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения: Москва, 22–24 апреля 2010 г. МГУ им. М.В. Ломоносова: Сборник докладов / Ред. В.В. Елизаров, И.А. Троицкая. — М.: МАКС Пресс, 2010. — С. 394.
7. Месле Ф., Валлен Ж., Школьников В., Пирожков С., Адамец С. Смертність і причини смерті в Україні у ХХ столітті [Mortality and Causes of Death in Ukraine in the 20th Century]. — К.: Стилос, 2008. — 416 с.
8. Олійник Б. Виступ на Парламентських слуханнях «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року / Ред.: Д.В. Табачник, О.О. Зінченко, Г.Й. Удовенко. Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. — 2003. — С. 63.

9. Пирожков С.І., Перковський А.П. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. // Український історичний журнал. — 1989. — №8. — С.24—36;
10. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1990. — С.22–26.
11. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках // Нова Україна. Листопад 8, 1942.
12. Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т.3. — Москва, 2001. — С. 866–887.
13. Уиткрофт С. Современное представление о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 годов в Украине // Командиры великого голода: Поездки В. Молотова и Л. Кагановича в Украину и на Северный Кавказ. 1932–1933 гг. / Под ред. В. Васильева, Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2001. — С. 192.
14. Rudnytskyi, O., N. Levchuk, O. Wolowyna, P. Shevchuk, A. Kovbasiuk. «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933» // Canadian Studies in Population, Vol. 42, No.1–2 (2015), pp. 53–80.
15. Sosnowy T. Die Bevölkerungsdynamik der Ukraine in den Jahren 1917–1941. — 1944. — S. 28. ЦДАВО України Ф. 36. — Оп.1. — Спр.3676. — Арк.1–106.